

νά κινουῦνται κι' ὅλα μαζί ν' ἀποτελοῦν δλωμπιακὴ τελετὴ πρὸς τὴν ἀλήθεια.

Ἡ κατανόηση ὅμως, σεβάσμια καὶ ὑψηλὴ τέχνη τοῦ πνεύματος, γυρεύει ἀπὸ τὸ λειτουργό της, καθὼς κι' ἀπ' ὄσους ἀγαποῦν τὸ ἔργο του, περισσὶα σχόλη καὶ μακρὰ σιωπή, εἰ δ' ἄλλως τὸ μυστικὸ τοῦ κειμένου δὲν ἔρχεται στὸ φῶς. Ἐχθρὸς τῆς μελέτης τοῦ κειμένου, τῆς φιλολογίας, εἶναι ἡ σπούδα. Γιὰ νὰ πυρωθῇ ἡ φαντασία τοῦ ἐρμηνευτῆ καὶ νὰ κρατηθῇ μετὰ τὴν κρίση μέσα στὰ μέτρα τοῦ κειμένου καὶ νὰ λυθῇ δλότελα ἡ ψυχὴ του ἀπὸ τὰ ἐφήμερα λήμματα τῆς ἐποχῆς του, χρειάζεται καιρὸς καὶ καιρὸς. Γιὰ τοῦτο τὴν κατανόηση, τῆς ψυχῆς ἀραχνιαστὸ μετάξι, ἡ ζωὴ τὴν ὑφαίνει ἀργά. Εἶναι ἀγαθὸ πὺ γεννιέται, ὅταν πιά ἡ ζωὴ ἔχη σχηματίσει τὸ ἐσωτερικὸ της κι' ἀρχίξῃ νὰ κατανοῇ τὴν ἰδιαιτέρη διαλεκτικὴ του. Τὸ ἄτομο, ὅπως ἀργὰ ἀρχίζει νὰ νοιώθῃ τὸ σκοπὸ του, ἀργὰ ἔρχεται νὰ κατανοήσῃ ὑψηλοῦς σκοπὸς, πὺ ἔβαλαν ἄλλοι καιροί. Ὁ λόγος, ἂν καὶ κατ' οὐσίαν εἶναι πρῶτος, ἔρχεται χρονικὰ δεύτερος. Προπορεύεται ἡ ζωὴ μετὰ τὴ γυμνότητά της. Τὸ ἐσωτερικὸ της, ὁ νοῦς, γνωριστῆς καὶ ἐρμηνευτῆς κι' αὐτῆς τῆς ἴδιας, θέλει νὰ τὸν ὑπερηρετοῦν ὅλα τὰ ἄλλα, γιὰ νὰ ρθῇ νὰ βασιλέψῃ μέσα στὴ ζωὴ.

Ὅ,τι ζητοῦμε ἐμεῖς ἀπὸ τὴ δική μας πνευματικὴ ζωὴ, τὴ νεοελληνικὴ, βαθύτερη δηλαδὴ σχέση μετὰ τὰ κλασικὰ κείμενα, εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνῃ δίχως περισσὶα σχόλη καὶ μύχια συναναστροφή μετὰ τὰ κείμενα καὶ δίχως μακρὰ δική μας ἀνάπαυση μέσα τους. Γιὰ τοῦτο καὶ ὁ λόγος τοῦ ἐρμηνευτοῦ ἔχει δική του χωριστὴν, ὑψὴ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ ποιητοῦ. Ὁ πρῶτος εἶναι θροφρανὸς καὶ πάντα μετρημένος, ὁ δεύτερος εἶναι πληθερὸς καὶ κάποτε ἀλόγιαστος. Ὅπως ὁ τεχνίτης τοῦ χρυσοῦ, ὅμοια καὶ ὁ δουλευτῆς τοῦ λόγου, ὁ φιλόλογος, ἀρμόζει νὰ ζυγίξῃ πάντα τὸ λόγο του.

Ὅπως ὅλα τὰ ὑψηλὰ λειτουργήματα τοῦ πνεύματος, ὅμοια καὶ ἡ φιλολογία, τῶρα πὺ ξέτρεξε πιά τὸ τεχνικὸ

της στάδιο, δὲν ἔχει ἄλλον τρόπον γιὰ νὰ σταθῇ παρὰ ἂν γίνῃ ἀποστολή. Τὴν πίστη τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν παλαιὰ δόξα τοῦ λόγου, ποὺ ἦ μιὰ γενιὰ τὴν παραδόθηκε ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ ὡς σταθερὸ ἄκουσμα καὶ μυθικὸ ἐνόημα τοῦ συνοδεύει τὴν ψυχὴ, ἔχει τὸ χρέος ἢ φιλολογία γιὰ τοῦ τὴν μετατρέψῃ σὲ φώτιση. Νῦν ἀνοίξῃ κάτω ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ λαοῦ τὰ μεγάλα βιβλία τοῦ λόγου, ποὺ δαπανήθηκαν γενεὲς γενεῶν νὰ τὰ διατηρήσουν κι' ἄλλες πάλι πολλές γιὰ νὰ τὰ τεχνολογήσουν. Τώρα πιά ἔργο τῆς φιλολογίας εἶναι νὰ κάμῃ τὴν ἀνάγνωσι γνῶσι, τὸν ἀναγνώστη νὰ τὸν κάμῃ γνῶστη τῶν κειμένων. Τὰ μεγάλα ὅμως βιβλία μὲ τὴν ἀτίμητη κι' ἀξιαφόρα ἀξία ζητᾶνε καὶ μεγάλους χαρακτῆρες μὲ τετράπλευτη ψυχὴ, γιὰ νὰ χωρέσῃ τὸ πλοῦτος τοῦ πνεύματος, νὰ τοῦ δώσῃ ξανά μορφή καὶ νὰ τὸ μεταδώσῃ στὸ λαὸ μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς.

Ἄπὸ τὴν πίστη τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν παλαιὰ δόξα τοῦ λόγου, ἀπ' αὐτὴν εἶναι ποὺ θὰ πιασθῇ ἡ κλασικὴ φιλολογία τοῦ τόπου μας καὶ πάνω σ' αὐτὴν θὲ νὰ οἰκοδομήσῃ τὰ χτίσματά της. Ἔργο της θὰ εἶναι τὸ μῦθος τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν παλαιὰ δόξα τοῦ λόγου νὰ τὸν μεταπλάσῃ σὲ λόγο καὶ αὐτὸν πάλι νὰ τὸν μετατρέψῃ σὲ μῦθος. Ὅλα τὰ λαϊκὰ λήμματα πρέπει νὰ γίνουν καὶ δικά της, ἂν πραγματικὰ θέλῃ νὰ εἶναι ἡ μάνα τοῦ λόγου κι' ὄχι ἀβροδίατη κυρία, ποὺ ἀπαλογεῖται τὴ μέση της καὶ κατὰ τὸ λαὸ ἀπὸ κενοδοξία γιὰ νὰ δείξῃ πόσο τὸν προστατεύει! Τοῦτο εἶναι πιά φιλοδοξία κι' ὄχι φιλολογία. Ὁ φιλόλογος ποὺ θὰ πιάη στὸ λαὸ δὲν θαρροῦν ἔδω νὰ δώσῃ ἐλέησι καὶ ἀντιρῦχι, ἀλλὰ συνεπαρμένος ἀπὸ τὰ λαϊκὰ κίνητρα, ἔρχεται νὰ πάρῃ τὸ λαὸ, νὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὰ περίτεχνα ἀνάκτορα τοῦ λόγου καὶ νὰ τὸν κρατήσῃ ἐκεῖ μέσα ὅσο γίνεται πιὸ πολύ. Μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ γίνῃ νοητὸ καὶ νὰ μείνῃ ἀπαραινόμεντο ἓνα κύριο γνώρισμα τοῦ ὑψηλοῦ λόγου, ἢ ἀριστοκρατία του. Κατὰ βάθος λοιπὸν εἶναι ὁ λαὸς ποὺ θὰ ὑψωθῇ, κεντρισμένος ὅμως ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ τέχνη καὶ χάρι τοῦ λόγου. Ὁ φιλόλογος δὲ θαρροῦν νὰ τυλίξῃ μὲ

τὰ νήματα τῆς σοφίας του, οὔτε νὰ καταστρέψῃ τὴν πίστη τοῦ λαοῦ, οὔδὲ ν' ἀποσυνθέσῃ τὸ παραμῦθι του γιὰ τὴν παλαιὰ δόξα τοῦ λόγου, ἀλλὰ νὰ δυναμώσῃ καὶ νὰ μεγαλώσῃ τὰ ἐνοράματα ποὺ ζώνουν τὴ φαντασία τοῦ λαοῦ.

Ὅταν ἄλλοτε ἡ κριτικὴ παράλαβε τὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ἔστησε δικαστήριον, ποὺ κράτησε ὁ λόκληρος γενεές, γιὰ νὰ κρίνῃ τὴν καθαρότητα καὶ τὴ γνησιότητά τους, ἔγινε κάτι ποὺ γίνεται καὶ σήμερον μὲ τὰ κλασικὰ κείμενα. Μικροτεχνῖτες τοῦ λόγου, θεολόγοι καὶ φιλόλογοι, ἀφοῦ κατάστρεψαν τὴ δική τους πίστη, προχώρησαν νὰ καταστρέψουν καὶ τὴν πίστη ποὺ εἶχε ὁ λαὸς στὰ ἱερὰ βιβλία. Τὴν ἴδια ὥρᾳ οἱ μεγάλοι χαρακτῆρες τῆς βιβλικῆς κριτικῆς δεξιόθηκαν τὸ πνεῦμα τῆς Καινῆς Διαθήκης μέσα στὴν τετράπλευρη ψυχὴ τους, τὸ ἐργάστηκαν κατὰ τὸ αἶτημα τοῦ αἰῶνα τους καὶ δλόδροσο τὸ παράδοκον στὸ λαὸ τους. Δίχως πίστη ὁ φιλόλογος γίνεται ἕνας μικρὸς τεχνικὸς μὲ σύνεργα τὴ γραμματικὴ, τὸ συντακτικὸ, τὴ μικροψυχη κριτικὴ καὶ τὴν ἀπνευματίστη μέθοδο.

Ὁ τόπος περιμένει τοὺς δυνατοὺς χαρακτῆρες τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς φιλολογίας, ποὺ μὲ τὰ μέτρα τῆς ἀνάγκης, τῆς γεννήτρας χρείας, θὰ πᾶνε κάτω βαθιὰ στὶς μητέρες ἰδέες καὶ ἐκεῖθε θὰ τοῦ φέρουν καινούργια μορφή γιὰ τὴ ζωὴ του. Δὲν νοσταλγεῖ ὁ τόπος ἐκείνους ποὺ θὰ τὸν θαμπώσουν μὲ τὴ στιλπνότητα τῶν μεθόδων τῆς φιλολογίας, οὔτε ἐκείνους, ποὺ θὰ τὸν τέρψουν μὲ τὴν ἀβρὴ λογιότητά τους, οὔτε πάλιν ἐκείνους, ποὺ μὲ περίσσια νοχέλευα ἀναχαρίζουν τὴν παλαιὰ του μοῖρα, καὶ τέλος οὔδ' ἐκείνους, ποὺ θὰ τοῦ διαλύσουν τὴν πίστη μὲ τὴν κριτικὴ. Ὁ τόπος προσφένει μόνον ἐκείνους, ποὺ θ' ἀνοίξουν τὶς περγαμηνές του καὶ μ' ἀνθρώπινη καὶ φιλοσοφημένη φωνὴ θὰ καλέσουν τ' ἄλλοτινὰ του πνεύματα, τὸν κρατάρχη "Ὀμηρο καὶ ὅλη τὴν τελετὴ τῆς μεγάλης του ἀκολουθίας ὡς τὸν Πλωτῖνο, νὰ βγοῦνε εἰς τὸ φῶς, θὰ τοὺς στεφανώσουν μὲ τ' ἀνθοκλάδι τῆς ζωντανῆς γλώσσας καὶ θὰ τοὺς παρουσιάσουν τὸν καινούργιο ἔφηβο,

τὸ νεοελληνικὸ πνεῦμα, ἐγγόνι τους μαζὺ καὶ πρωτόπλαστη φύτρα τῆς ἑλληνικῆς γῆς.

Οἱ μεγάλοι αὐτοὶ διδάσκαλοι τοῦ Γένους, ἀληθινοὶ παριστάτες τοῦ ἔφρηβου, τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος καὶ λόγου, θὰ τὸν ἀσκήσουν νὰ βλέπη καὶ νὰ διαβάζη τὰ πράγματα ἀκριβῶς ὅπως εἶναι, δίχως ρομαντισμό, θὰ τὸν ὀδηγήσουν μέσα ἀπ' ὄλα τὰ ἐρείπια καὶ ἀπ' ὄλα τὰ κείμενα, πού κι' αὐτὰ εἶναι χαλάσματα, θὰ τὸν κατεβάσουν κάτω στὰ χωνευτήρια, ὅπου θὰ ἰδῆ δλόγυμνα τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων του, θὰ τὰ καταφιλήσῃ καὶ ὕστερα θὰ τὸν βγάλουν ἔξω στὴν ἀθάνατη φύση, νὰ πιῆ ἀπὸ τὴ δρόσο της, πού δὲν ἔχει μνήμη, καὶ τέλος θὰ τὸν γυρίσουν στὸ λαό, ὅπου θὰ ζητήσουν μαζὺ του νὰ βροῦν ἀτόφρα ἴχνη τοῦ παλαιοῦ χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων. Τότε ὁ ἔφρηβος, ὄλος μνήμη καὶ ἀμνημοσύνη μαζύ, θὰ νοιώσῃ ὅτι γίνεται σύντεχνος τῆς ἑλληνικῆς μοίρας. Τότε θὰ μπορέσῃ ὁ νεοελληνικὸς λόγος μὲ τὰ μέτρα τοῦ τοπικοῦ του δυναμισμοῦ, δίχως ξενισμὸ καὶ ρομαντισμό, νὰ στερεώσῃ τὴ δική του ζωὴ, πού μέσα της νὰ μονοιάσῃ ἢ γνώσῃ μὲ τὴ ζωὴ, καὶ αὐτὰ πάλι νὰ μονοιάσουν μὲ τὴν τέχνη.

Γιὰ νὰ δέσῃ ὅμως ὁ νεοελληνικὸς λόγος καὶ νὰ δυναμώσουν οἱ ἄρμοί του, εἶναι ἀκόμη πολλὰ πράγματα νὰ γίνουν. Καὶ πρῶτα πρέπει οἱ δημιουργοὶ του νὰ ζήσουν τὴν ἀδυσώπητη πραγματικότητα σ' ὄλη τὴ σκληρότητα. "Ὅταν πιά τὴ ζήσουν, νὰ τὴν ἀνεβάσουν μὲ ἀντικειμενικὴ ἔννοια στὴ γνώση. Καὶ τέλος μὲ τὸ λόγο τους νὰ γυρίσουν καὶ τὴ ζωὴ καὶ τὴ γνώση της σὲ τέχνη, δηλαδὴ σὲ εἰκόνα μορφῆς, ὅπου ἡ ζωὴ καὶ ἡ γνώση της νὰ φαίνωνται διάφωτα, δίχως νὰ τὰ θολώνῃ ἢ δίνῃ τοῦ χρόνου. Τότε ὁ λόγος θὰ δυσωπήσῃ καὶ σὲ μᾶς τὴν πραγματικότητα, καὶ δὲν θὰ ματαιοπονῆ νὰ βλέπη τὴν παράδοσι δίχως ζωὴ, τὴ ζωὴ δίχως τὴ γνώση της, κι' αὐτὰ πάλι δίχως τέχνη. "Ἴσως ροδοχαράξουν στὴ ζωὴ μας νέοι καιροὶ γιὰ τὰ κλασικὰ κείμενα καὶ ν᾿ ἀχῆ κίβλας πέσει κάποια δρόσο.

"Ὅμως τὸ βαρυκάματο ἔργο εἶναι ἀκόμα ἀτέλεστο: νὰ

ένωση ἢ κλασικὴ φιλολογία τῆ ζωῆ μας μὲ τὰ κλασικὰ κείμενα, ν' ἀφήσῃ τὴν ἀπλῆ ἱστορῆσι τῆς παραδόσεως καὶ τὴν παρατακτικὴν τῆς σκέψεως, νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν κατανόησιν καὶ πέρα ἀπ' αὐτὴν ὅλη τῆς γνῶσις γιὰ τὴν παράδοσιν καὶ ὅλη τῆς τὴν ἐπίγνωσιν γιὰ τὸ εἶναι μας νὰ τὴν μετατρέψῃ εἰς θεοφανὸς λόγον, δηλαδὴ εἰς τέχνην. Βίωσις, γνῶσις καὶ τέχνη δὲν γίνονται νὰ μένουν χωριστὰ μέσα μας καὶ ἢ νὰ μᾶς καταπονῆ ἢ «βίωσις», ἢ νὰ μᾶς βαρύνῃ ἢ «γνῶσις» ἢ τέλος νὰ μᾶς σκορπίσῃ ἢ «τέχνη». Βίωσις καὶ γνῶσις, ζωὴ καὶ ἐπιστήμη μέσα εἰς τὴν κλασικὴν μας φιλολογίαν, ἢ καλύτερα μέσα εἰς τοὺς λειτουργοὺς τῆς κρατήθησαν ὡς τώρα εἰς ἀντίφρασιν ἀναμεταξύ τους. Καὶ ὅταν ἢ τέχνη δοκιμάσῃ νὰ τὰ συμφιλώσῃ, ἢ φορτώθῃ ἢ ἴδια πολλὴ γνῶσις καὶ βάρυνε μὲ λογιστικὴν ἢ συνθλίβεται τώρα μέσα εἰς συντριμμίαν τῆς «βίωσις» καὶ δὲν γίνεται θεοφανὸς λόγος.

Βιώματα καὶ νοήματα, πραγματικότης καὶ παράδοσις, κατάστασις καὶ αἶτημα, πρέπει ὁ φιλόλογος, ζευγολάτης αὐτὸς τοῦ λόγου καὶ τῆς ζωῆς, νὰ τὰ συζῆσιν εἰς τὸ ζυγὸν τῆς ἀνάγκης, τῆς γεννήτρας χρείας, γιὰ νὰ σπείρῃ τὸ θεοφανὸν σπόρον τῆς ψυχῆς του, ὅπουθε θὰ φυτρώσῃ λόγος μέσος καὶ καρπερός. Καὶ τὰ χαλάσματα, ὅπου εἰς νυχτοπούλια κουρνιάζουσι οἱ γραμματισταὶ καὶ οἱ σχολαστικοὶ φιλόλογοι, ὁ ζευγολάτης αὐτὸς τοῦ λόγου θὰ τὰ ξεθεμελιώσῃ μὲ τὴν ἀξίαν του καὶ εἰς τὸ ἴδιον μέρος θὰ στήσῃ καινούργιους βωμούς. Αἴσθησις γιὰ τὴν ἀρχαιότητα δὲ θὰ μπορέσωμε ἀλλιῶς νὰ λάβωμε οὔτε καὶ θὰ γευθοῦμε ποτὲ τὴν ἀκρατὴν ἡδονὴν νὰ μεταλάβωμε ἀπὸ τὸ ἀνάμα τοῦ ἀρχαίου λόγου, ἂν δὲν τελεσθῇ ὅλον τοῦτο τὸ βαρυνκῆματο ἔργον, καὶ ἂν οἱ λειτουργοὶ τοῦ μαζὺ μὲ τὸ μόχθον δὲν σμίξουσιν καὶ τὸ πάθος τῆς δημιουργίας, τὸν ἐνθουσιασμόν.

Καὶ ὅμως οἱ πλεονεκτήματα φιλόλογοι εἰς τὸν τρόπον μας διαβάζουσιν ἀκόμα λέξεις, τὴν ὥραν ποὺ ὅλη ἢ ζωὴ μας ἀποζητᾷται ν' ἀνταμῶσιν νοήματα εἰς παράστημα λόγου. Καὶ ἂν μερικοὶ κατορθώσουσιν νὰ ἀνταμῶσουσιν νοήματα, δὲν ἔχουσιν τὴν δύναμιν

νά τὰ πλάσουν οὔτε μὲ τὴ μορφὴ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ζωντανῆς γλώσσας, οὔτε καὶ μὲ τὴ χρεία τῆς ἐποχῆς, γι' αὐτὸ γρήγορα φτωχεύουν πνευματικά, γιατί τὸ πνεῦμα δίχως τὴν πᾶλη μὲ τὴ ζωντανὴ γλῶσσα καὶ μὲ τὴν ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς στερεύει. Ἡ ἀρχαιοδικρικὴ ἀπάθεια δὲν εἶναι ὁ τρόπος, γιὰ νὰ δοῦμε τὴν ἀρχαιότητα ἑμεῖς ἐδῶ, ὅπου, μόλις κανεὶς συλλαβίσῃ τὸ πνεῦμά της, τὴν ἀνανοῆται κι ὅλας νὰ πορεύεται μπροστὰ στὰ μάτια του ὡς ὀλοζώντανη τελετὴ τῆς ζωῆς. "Ὅσο λοιπὸν στεκόμαστε μὲ ἱστορικὴ ἀπάθεια ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα, τόσο καὶ θὰ υποβιβάζουμε τὴν ἀξία της καὶ θ' ἀποσυνθέτομε τὸ κάλλος της, ἐνῶ θὰ σβήνωμε συνῶμα τὸ πῦρ τῆς δικῆς μας ζωῆς. "Ὅποιος διαβάσει λέξεις ἢ ἀναδιφρεῖ τίς ἀρχαῖες δωρθέρες, στοιβάσει τόσα φιλολογικά, ἱστορικά καὶ ἀρχαιολογικά λιανώματα στὴ μνήμη του, ὥστε δὲν ἀφήνουν τὴν ψυχὴ του νὰ λάβῃ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ συντρίμια καὶ μὲ τὴ φαντασία της νὰ ἀναμορφώσει μέσα της ἐνόγραμμα γιὰ τὸ ἀρχαῖο κάλλος.

"Ὅμως τὸ ἐνόγραμμα τοῦτο, γιὰ νὰ μὴν εἶναι τῆς τύχης, πρέπει ὁ λόγος νὰ τὸ βιασίῃ ἐπάνω στὴ φιλοσοφικὴ ἀρετηρία ὅλης τῆς κλασικῆς φιλολογίας, δηλαδὴ στὴν κλασικότητα τῆς ἀρχαιότητας. Τὸν ἀρχαῖο μῦθο, τὰ ἔνυλα εἰκασματα τῆς τέχνης, τὴν ποίηση, τὴν πολιτεία, τ' ἀρχαῖα φιλοσοφήματα κι' ὅλο τὸν πλαστοργὸ λόγος τῶν Ἑλλήνων, ὁ φιλόλογος πρέπει νὰ τὰ ἰδῇ καὶ νὰ τ' ἀνανοῆθῃ ὡς κλασικά ἀποκρυσταλλώματα μορφῆς, ὅπου καὶ ἡ φαντασία του θὰ χάσῃ τὸν υποκειμενισμό της, κι' ὅλη του ἡ ὑπαρξὴ θὰ συγχωνευθῇ μὲ τὸ κλασικὸ του ἀγάπημα. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀρχαιότητας δίχως τὴ φιλοσοφικὴ αὐτὴ ἀρετηρία γιὰ τὴ θεώρησι τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ δίχως τὴν παρὰ κλητὴ μορφὴ τῆς φαντασίας εἶναι ἀδύνατο ν' ἀναδείξῃ τίς μεγάλες μορφές μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῶν γεγονότων.

"Ὅ,τι προσπαθεῖ αἰῶνες τώρα ἡ ἀρχαία κλασικὴ φιλολογία νὰ ξεχώσῃ, ὅπως λέει ὁ Νίτσε, τὸ ἄγαλμα τῆς ἀρχαιότητας καὶ νὰ τὸ στήσῃ ξανὰ περίβλεπτο σ' ὅλη τὴν ἀν-

θρωπότητα, ἂν εἶναι ποτὲ νὰ γίνῃ, μινάχα μὲ τὴν προϋπόθεση τούτη θὰ εἶναι κατορθωτό. Ὁ μοχλὸς γιὰ νὰ σηκωθῇ τὸ ἄγαλμα τῆς ἀρχαιότητος δὲν εἶναι τὰ τεχνικὰ σύνεργα τῆς φιλολογίας, ἀπαραίτητα βοηθήματα γιὰ κάθε θετικὴ γνωριμία μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμον, ἀλλὰ ἡ φιλοσοφικὴ παιδεία τοῦ φιλολόγου. Αὕτη θὰ τοῦ κάμῃ συνειδητὴ καὶ θὰ κρατήσῃ ζωντανὴ μέσα του τὴν ἀφετηρία γιὰ κάθε κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δηλαδὴ τὴν κλασικότητα καὶ τὴ μοναδικότητα. Ἡ φιλοσοφικὴ παιδεία θὰ καταδείξῃ στὸ φιλόλογο τὸ νόημα τῆς κλασικότητος, θὰ ἐρμηνεύσῃ τὴ μοναδικότητά του καὶ θὰ τὴν ἀντιπαραβάλλῃ μὲ τ' ἄλλα πνεύματα τῆς ἱστορίας, τὸ ρομαντικὸ καὶ τὸ θετικόν. Ἀλλιῶς, ὅσο κι' ἂν ἀνασηκώσουν οἱ φιλόλογοι τὸ ἄγαλμα τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τὸ ἔδαφος, κάποια στιγμὴ θὰ τοὺς πέσῃ στὸ χῶμα. Ἐτσι συντρίβονται ὄχι μόνον οἱ μικροτεχνίτες, ἀλλὰ καὶ μεγάλοι ἀκόμα πνευματικοὶ χαρακτήρες τῆς φιλολογίας. Ὁ θάνατος αὐτὸς εἶναι βέβαια ἔνδοξος. Μέσα ὅμως στὸ πολύμοχθο ἀλλ' ἀφιλοσόφητο τοῦτο ἔργο ὑπάρχει μεγάλος κίνδυνος: μὴν καμμιά φορὰ σπάσῃ καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἄγαλμα τῆς ἀρχαιότητος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πολλοὶ φιλόλογοι ὄχι μόνον στὸν τόπο μας, ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ φθείρουν τὴν ἀρχαιότητα.

Ἀντικειμενικὰ βέβαια ἡ ἀρχαιότητα εἶναι ἀθάνατη καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ ν' ἀναλώσῃ τὸ νόημα καὶ τὸ κάλλος της. Ἀπέναντι ὅμως τοῦ λαοῦ καὶ μάλιστα τοῦ δικοῦ μας, ποὺ κάποια μυστικὰ νήματα τὸν συνδέουν μ' αὐτήν, ὁ ἀφιλοσόφητος φιλόλογος λιγοστεύει τὴ σημασία της, γιὰτὶ ξεκλιώθει ἄσκοπα τὰ νήματα καὶ βιβλιοφορτωμένος, ὅπως εἶναι, δὲν ἔχει τὴ δύναμη ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ ἔχει ὁ λαὸς στὴ χρῆση του, τὴ γλῶσσα καὶ τὴ γῆ, καὶ μ' αὐτὰ νὰ ἐτοιμάσῃ τὰ εἰσόδια τοῦ λαοῦ, καὶ εἰδικὰ τῆς νεότητος στὸν ἀρχαῖο κόσμον. «Ἀρχίζω», γράφει ὁ Γκαϊτε σὲ κάποιο κλασικὸ φιλόλογο τῆς ἐποχῆς του, «ἀπὸ τὴ γῆ, καὶ ἴσως νὰ νόμιζε κανεὶς, πὼς καταπιάνομαι πολὺ γῆϊνα μὲ τὴν πιδ πνευματικὴ ὑπόθεση», ἐννοῶντας τὴν κλασικὴν γῆ, τὸν κλασικὸν κό-

σμο. «'Αλλά ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παρατηρήσω, ὅτι οἱ Θεοὶ τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶναι Ὀρονιασμένοι στὸν ἑβδομο ἢ δέκατο οὐρανό, ἀλλὰ στὸν Ὀλυμπο». Οἱ δεσμοὶ τοῦ ἀρχαίου πνεύματος μὲ τὴ γῆ, ποὺ καὶ ἡμεῖς δουλεύομε καὶ πατᾶμε, αὐτοὶ εἶναι ποὺ βάζουν ἐδῶ στὸν τόπο μας τὰ μεγάλα χρέη στὸν κλασικὸ φιλόλογο. Ὁ φιλόλογος ἐδῶ σὲ μᾶς, ἀφοῦ γίνῃ ἐπιστημονικὸς ἄνθρωπος, ἔχει τὸ πιὸ δύσκολο χρέος νὰ γίνῃ δάσκαλος, νὰ σταθῆ δηλαδὴ ὅλος κατανόηση δίπλα στὸ λαό, εἰ δ' ἄλλως θὰ καπηλεύῃ τὸ ἔργο τῆς κλασικῆς φιλολογίας.

Στοὺς τωρινούς καιρούς, ὅποτε ἡ τεχνικὴ συγχρονίζει τὰ πάντα κατὰ τὸ πνεῦμά της, δηλαδὴ ξεθωριάζει τὸ ἐσωτερικὸ τους, καὶ ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος τὰ σύμκρυτά της πνευματικὰ κινήματα ξεθεμελιώνουν τὰ ὑπόλοιπα τῆς κλασικῆς ἡρεμίας τῆς ζωῆς, ὁ κλασικὸς φιλόλογος ἔχει τὴ βαρειά εὐθύνη νὰ κρατηθῆ ἀσύγχρονος καὶ δίχως φόβο νὰ σταθῆ ἀντίνομος τοῦ συρμοῦ καὶ μὲ τὴν παρουσία του νὰ ἀναγκάσῃ τὴν ἐποχὴ του ὄχι μόνο νὰ περιφρουρήσῃ τὰ κατάλοιπα τῆς κλασικῆς ἡρεμίας, ἀλλὰ καὶ ὅσο γίνεται νὰ τὰ καταξιώσει. ἼΙ κάθε γενεὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια ὅτι δουλεύει τὸν κληρὸ της μὲ δικά της ἐνορμήματα. Ὅμως τὸ ἐσωτερικὸ της ἀνάπτυγμα, ὅ,τι λέγεται βάθος, εἶναι ἀδύνατο δίχως μεγάλα ἱστορικὰ ἐνοράματα, κι' αὐτὰ τὰ συνδουλεύουν ὁ ποιητής, ὁ φιλόσοφος, ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ φιλόλογος. Ἄν πάλι αὐτοὶ συγχρονισθοῦν, ὅπως λέει ὁ κοινὸς λόγος, τότε ἡ πνευματικὴ παρουσία τῆς ἐποχῆς περιορίζεται στὰ ἀπλᾶ τῆς βιώματα, δηλαδὴ ἡ ἐποχὴ πτωχεύει. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀπλᾶ βιώματα, γιὰ νὰ ἴσθουν ἀπέναντί μας καὶ νὰ γίνουν νοήματα, πρέπει νὰ τοὺς ζυγίσωμε τὸ εἰδικὸ βάρος. Τοῦτο πάλι δὲν γίνεται, δίχως ν'ἄχωμε τὸ βάρος ἄλλων βιωμάτων καὶ δίχως σταθερὸ μέτρο. Τὸ κλασικὸ πνεῦμα, ὄχι στὴ στασιμότητά του, ἀλλὰ στὸ δυναμισμό του καὶ τὴν πάλη του μὲ τ'ἄλλα πνεύματα, εἶναι τὸ μέτρο.

Νὰ σταθῆ λοιπὸν ὁ κλασικὸς φιλόλογος ἀσύγχρονος μέσα στὴν ἐποχὴ του, νὰ βλέπῃ τὸ πρόβλημά της, ν' ἀνοίγῃ

τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀνάπτυγμα ὡς ἐκεῖ ποὺ ἀντέχουν τὰ μέτρα τῆς, καὶ πάλι νὰ τὴν ἀναγκάζει ν' ἀναδιπλώνεται μέσα τῆς καὶ νὰ γίνεται ἡ ἴδια πρόβλημα στὸν ἑαυτὸ τῆς: Τοῦτο δὲν εἶναι ἔργο μονάχα τοῦ φιλοσόφου, ὅπως νομίζουν μερικοί, ἀλλὰ χρέος καὶ γιὰ τὸν κλασικὸ φιλόλογο, εἰ δ' ἄλλως ὁ διάλογός του μετὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα θὰ εἶναι ἀσύμμετρος μετὰ τὴν ἐσωτερικὴν χρεῖα τῆς ἐποχῆς. Ἡ φιλοσοφία ὅμως εἶναι ἐκείνη, ποὺ ἀναγκάζει καὶ τὸ φιλόλογο νὰ κάμει πρόβλημα ὄχι μόνον τὴν ἐποχὴν του, μὰ καὶ τὴν τέχνην του, τὸ ἀντικείμενό τῆς καὶ τὴν παρουσία του μέσα στὴν ἀπνευματιστὴ τούτῃ ἐποχῇ. Γιὰ τοῦτο ὁ φιλόλογος, δίχως φιλοσοφία γίνεται γραμματιστής, λόγιος ἢ τὸ πολὺ μεθοδολόγος τῆς φιλολογίας.

Καταρτισμένος μετὰ φιλοσοφία ὁ φιλόλογος θὰ θέσῃ ἀπὸ τὴν βάση τους τὰ τρία μεγάλα προβλήματα του: τὴν ἀρχαιότητα, τὸ παρὸν καὶ τὸν ἑαυτὸ του. Θὰ μοχθήσῃ νὰ βαθύνη τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, γιὰ νὰ λάβῃ βάθος καὶ ὁ λόγος του καὶ γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἰσχυρὸ κύκλωμα ἰδεῶν, ποὺ ν' ἀντέχει στὴ δίνη τῆς ἐποχῆς. Δίχως ὅμως ποιητικὴ πνοὴ καὶ δημιουργικὴ δύναμη δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ μεταξιώσῃ τὸ παρὸν μετὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν ἀρχαιότητα μετὰ τὸ παρὸν, οὔτε τὰ ἀτομικά του κίνητρα νὰ βάλλῃ σὲ κίνηση καὶ νὰ τὰ ἐνδυναμώσῃ μετὰ κλασικὰ ἔνοράματα. Ὁ φιλόλογος μετὰ τὴν παρουσία του ἔρχεται νὰ παιδέψῃ τὴν ἐποχὴν του, δὲν εἶναι ρηχὸς διακριτιστής, ποὺ ἐκλαϊκεύει τὸν ἄρτο τοῦ λόγου, ἀλλὰ ἀναγκάζει τὴν ἐποχὴν του νὰ πονέσῃ, ν' ἀνοίξῃ τὸ πλάτος τῆς ψυχῆς, γιὰ νὰ δεχθῇ πνευματικὰ μεγέθη ἀπίθανα στὴ σημερινὴ ἐργαστασιακὴ νοοτροπία.

8. ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ παλιὸ καὶ δυνατὸ κρασί, δηλαδὴ μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ κλασικοῦ ἀνθρωπισμοῦ των, ἔρριξαν οἱ Ἕλληνες καὶ τὴ θρησκευτικὴν ἰδέαν, ποὺ ἦρθε νὰ παρα-

μερίση κάθε μορφή ἐγκόσμιου πολιτισμοῦ. Τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα, ποὺ εἰσέβαλε μὲ τὸ διπλὸ δόγμα ἁμαρτίας καὶ σωτηρίας τῆς ψυχῆς, τὸ ἐξαῦλωμένο τοῦτο τέκνο τῆς ἴδιας χώρας, ποὺ γέννησε ἄλλοτε τὸν φοβερὸ Ἰαχωβᾶ μὲ τὸ ἀδυσώπητο βλέμμα, οἱ Ἕλληνες τὸ ἀνάγκασαν νὰ μαθητεύη αἰῶνες ὀλόκληρους στὴ σχολὴ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ των. Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον σὲ μᾶς σήμερα ν' ἀναπλάσωμε μὲ τὴ φραντασίᾳ μᾶς τὰ κλασικὰ καὶ ἀνθρωπιστικὰ στοιχεῖα, ποὺ μεθερμηνεύθησαν καὶ μετεπλάσθησαν στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων κατὰ τοὺς συγκλονιστικοὺς ἐκείνους ἀγῶνες, γιὰ νὰ λάβῃ ὁ χριστιανικὸς λόγος τὴ σταθερὴ μορφή ποὺ ἔχει τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων πατέρων τῆς ἐκκλησίας.

Μὲ τὸ Χριστιανισμὸ πλημύριζε τὸν ἀρχαῖο κόσμος ἓνα πνεῦμα ἀντίθετο πρὸς κάθε αἰσθητὴ καὶ νοητὴ μορφή. Ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλοσοφία, ἡ πολιτεία, ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ ἄλλη ἐργασία τοῦ Ἑλληνισμοῦ φαίνονταν μίταια. Ἡ ἀντιπλαστικὴ καὶ ὑπερούσια σύλληψη τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὸ κλασικὸ καὶ ἀπὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ χριστιανὸς, ποὺ θὰ ἦταν ταυτόχρονα καὶ καλλιτέχνης, τὸν πρῶτο καιρὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὄχι μόνον δὲν ὑπῆρχε, ἀλλὰ ἦταν βέβηλη καὶ ἡ σκέψη νὰ συνταυτίσῃ κανεὶς τὶς δυὸ αὐτὲς ιδιότητες. Τὸ φῶς τῆς ἑλληνικῆς μορφῆς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου ἐξώργιζε καὶ φανάτιζε ἀρχικῶς τὴν ἐξώκοσμη ψυχικότητα τῶν χριστιανῶν. Τὸ ὕψος τοῦ χριστιανικοῦ ἰδανικοῦ, ποὺ πήγαινε τόσο πέρα ἀπὸ τὴν ἐνθεη φυσικότητα καὶ ἀπὸ τὰ μέτρα τῶν ἀρχαίων πολιτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν συστημάτων, οἱ Ἕλληνες, ὅπως βεβαιώνει ὁ Παῦλος, τὸ χαρακτηρισήσαν ὡς «μωρίαν»: «Ἕλλησι δὲ μωρίαν». Τὰ ἰδανικὰ καὶ τοὺς Θεοὺς οἱ Ἕλληνες δὲν τὰ δούλευαν, ὅπως οἱ δοῦλοι τοὺς κυρίους, ἀλλὰ τὰ εἶχαν ὑψώσει ἀπέναντί τους καὶ τὰ λάτρευαν ὡς πανεύτυχα πρότυπα τῆς φυλῆς καὶ τῆς ζωῆς των. Οἱ Θεοὶ τους δὲν ἦταν ἀντίθετοι μὲ τὴ ζωὴ. Τὸ ἐξώκοσμο ἀπεναντίας ἰδανικὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὥρμησε μέσα στὸν κόσμο νὰ καταλύσῃ κάθε μορφή καὶ κάθε

πρότυπο. Τὰ «εἰδωλα» γιὰ τοὺς Ἕλληνας δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ οἱ εὐδαιμονικὲς μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου.

Ὁ Χριστιανισμὸς δρῶν καὶ σπάξει τὰ «εἰδωλα» καὶ θέλει νὰ μεθύσῃ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸν ἀνείδωλο καὶ ἄμορφο θεό. Τὸ μέτρο τῶν Ἑλλήνων, τὸ κλασικὸ καὶ ἀνθρωπιστικὸ, ὁ Χριστιανισμὸς ζητεῖ ἀρχικῶς νὰ τὸ παραμερίσῃ μὲ βία. Κατὰ τοῦτο τὸ νέο πνεῦμα ἦταν ὄχι μόνον ἐξωελληνικόν, ἀλλὰ στὴν ἀρχὴ καὶ «ἀνθελληνικόν». Τὴν πολιτείαν, τὴν κοινωνίαν, τὴν τέχνην, τὴν ἐπιστήμην, τὸν πολιτισμὸν, ὁ πρῶτος Χριστιανισμὸς τὰ ἀρνεῖται. Ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα οἱ Ἕλληνας ἀντέταξαν πρῶτα ἄμυνα διαλεκτικὴ καὶ ὕστερα, μὲ τὴν πλαστικὴν κρίσιν, ἄμυνα αἰσθητικὴ. Καὶ ἡ μάχη τούτη ἐκάλυψε αἰῶνες. Μὲ τὴν διαλεκτικὴν τοὺς ἄμυνα ἀνάγκασαν οἱ Ἕλληνας τὸν Χριστιανισμὸν νὰ φιλοσοφήσῃ, νὰ γίνῃ Λόγος, δηλαδὴ νὰ βάλῃ ὄριον στὸν ἑαυτὸν του. Ἡ κατ' ἀρχὴν ἄρρητη καὶ στὴ λογικότητα ἀκατάδεχτη οὐσία του γίνεται Λόγος. Ἔτσι πλησιάζει τὴν νοημοσύνην τῶν Ἑλλήνων. Μὲ τὴν πλαστικὴν κρίσιν ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος οἱ Ἕλληνας γρήγορα ἀρχισαν νὰ υποβιάζουν μὲ τὰ ἔργα τῆς τέχνης τοὺς τὴ μορφὴν τοῦ Ἀπόλλωνος κάτω ἀπὸ τὴν μορφὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ ὑποχρέωσαν τὸν Χριστιανισμὸν νὰ μετουσιώσῃ μέσα στὴν ἀνείδωλη λατρεία του πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Τέλος, τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, αὐτὸ ποὺ ἔρριχνε κάτω τὰ «εἰδωλα» καὶ τῆσπαζε δίχως ὑποψία γιὰ τὴν ὁμορφιά τους, τὸ ἐπαιδαγώγησαν οἱ Ἕλληνας καὶ τὸ ἀνάγκασαν ν' ἀναστηλώσῃ τὰ «εἰδωλα» καὶ νὰ οἰκειωθῇ μὲ τὴν ἰδέαν τῆς τέχνης. Τὰ «εἰδωλα», οἱ εἰκόνες, ἂν καὶ κατὰ τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν ἦσαν ἀχειροποίητα, πράγματι ἦσαν πλασμένα κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἀρχαιότητος.

Ἀλλὰ ὁ Ἑλληνισμὸς ἀντέταξε καὶ κάτι ἄλλο πρωταρχικώτερον ἐναντὶον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν ἰδιαιτέραν προσωπικότητά του, τὴν λαϊκὴν, ἐθνικὴν ὄντοτήτά του. Οἱ Ἕλ

ληνες δὲν θὰ ὑπῆρχον ὡς ἔθνος, ἂν ἐδέχονταν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ σύνθημα τοῦ Παύλου «οὐκ ἔνι Ἑλληὴν ἢ βάρβαρος». Ἐπίσης δὲν θὰ ὑπῆρχαν, ἂν ἐδέχονταν τὸ Χριστιανισμό διχῶς τῆ διαλεκτικῆ καὶ αἰσθητικῆ ἄμυνα. Ἦταν ἀπαραίτητη πολυαίωνα πάλη καὶ γιὰ νὰ ἐπιζήσῃ ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ γιὰ νὰ λάβῃ ὁ Χριστιανισμὸς μορφὴ μεταδοτῆ καὶ σ' ἄλλους λαούς. Ὅλη αὐτὴ ἡ πάλη φανερῶνει τὸ χαρακτηριστῆρα τοῦ Ἑλληνοσ να μὴν παραδέχεται τίποτε διχῶς ἀποχρῶντα λόγον, ἐνῶ ἄλλοι λαοί, εἶναι γνωστό, ὅτι ἐδέχθησαν τὸν Χριστιανισμό διμαδικά. Καὶ τὸ θαυμαστὸ εἶναι, ὅτι, κί' ὅταν μὲ τὴν πολυαίωνα μαθητεία του στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἶχε πιά ἐπικρατήσῃ ὁ Χριστιανισμὸς, καὶ τότε ζοῦσαν ἀκόμα μεγάλες ἑλληνικὲς προσωπικότητες, ποὺ ἴδεν ἦταν καθόλου χριστιανικὲς, μορφὲς ὠραῖες, καθαρὲς καὶ ἁρμονικὲς. Ὁ Πλωτῖνος καὶ ὁ Πρόκλος εἶναι οἱ μεγάλες τελευταῖες ἑλληνικὲς μορφὲς. Μὲ τὴν φιλοσοφία λοιπὸν καὶ τὴν τέχνη του ἐδάμασε ὁ Ἑλληνισμὸς τὸ πολυδύναμο πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ ἀριστοτελικὸ μάλιστα σύστημα ἀναμιγμένο μὲ πλατωνικὰ στοιχεῖα ἦτανε πρόσφορο γιὰ νὰ οἰκοδομήσῃ ἡ ἐκκλησία τὸ πνευματικὸ της στερέωμα. Ὁ τυπικὸς συμβολισμὸς τοῦ γεγονότος τούτου τῆς ἐνώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ μὲ τὸ χριστιανικὸ, ἔγινε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐκκλησία, ποὺ ζογράφισε στὸ εἰκονοστάσι της ἀργότερα τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη μαζὺ μὲ τοὺς ἀποστόλους καὶ τοὺς μάρτυρες. Ἄν λοιπὸν ἴδοῦμε τὰ πράγματα ἱστορικῶς, πρέπει νὰ εἰποῦμε ὅτι διχῶς τῆ φιλοσοφία καὶ τὴν ἄλλην πνευματικὴ πανοπλία τῶν Ἑλλήνων, ὁ Χριστιανισμὸς δὲν θᾶφηνε τὴν πρώτη του «ἰουδαϊκὴ» μορφὴ, δὲν θὰ νικοῦσε τᾶλλα σύγχρονα θρησκευτικὰ δαιμόνια, δὲν θὰ λάβαινε παγκόσμια μορφὴ, οὔτε τέλος θὰ ἀντεχε στὰ χτυπήματα ποὺ τοῦ ἔδωκε στὰ νῶτα τὸ πνεῦμα τῆς ἐρήμου, ὁ Ἰσλαμισμὸς.

9. ΟΙ ΤΕΧΝΗΤΟΙ ΜΥΘΟΙ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΜΥΘΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΜΑΣ

Ἡ σύνθεση λοιπὸν τοῦ ἑλληνικοῦ μὲ τὸ χριστιανικό, αὐτὴ ἦταν ποὺ ὑψώσε τὸν Χριστιανισμό μέσα στὴν ἱστορία καὶ τοῦ ἔδωκε οἰκουμενικὸ χαρακτήρα. Τὰ καινούργια αἵματα τῶν λαῶν, ποὺ χύθηκαν ἔπειτα στὴν Εὐρώπη, ἀναμίχθηκαν μ' αὐτὴν τὴν πρώτη ζύμη κι' ἔτσι ψήθηκε τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Ἐνῶ ὅμως στὴν Ἑλλάδα ἡ σύνθεση ταύτη κρατήθηκε σὶτὰ ὀρθὰ μέτρα, γιὰτὶ πραγματικὰ καὶ σ' ὅλη τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, οὔτε «θεοκρατία» εἴχαμε, οὔτε δουλεία, στὴ Δύση, ἀπὸ ὀργανικὴ ἀνάγκη τῆς ἱστορίας, ἐπειδὴ δηλαδή οἱ λαοὶ ἦσαν νέοι, μετακινήθηκε ἡ ἔννοιά της κι' ἔγινε «θεοκρατία», ποὺ κορυφώθηκε στὸν πικτισμό. Οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως εἶχαν ἀνάγκη τὴν παιδαγωγία τῆς «θεοκρατίας» καὶ τοῦ δόγματος. Ἡ Ἀναγέννηση, ἡ Μεταρρύθμιση, ἡ ἐποχὴ τῶν φώτων, ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση καὶ ὁ ἐπιστημονισμὸς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα, ὅλα αὐτὰ ἔγιναν γιὰ νὰ ρίξουν τὴ «θεοκρατία» καὶ ν' ἀποκαταστήσουν τὴν προσωπικότητα.

Μὲ τὴν παράλληλη ὅμως ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ μηχανικῆς ζωῆς ἡ προσωπικότητα ἄρχισε νὰ μένη μόνη της, γιὰτὶ οἱ ἄλλοι γύρω της ὄχι μόνον δὲν εἶχαν καιρὸ νὰ ὀρμάσουν ἐξ αἰτίας τῆς ταχύτητας τῆς τεχνικῆς, ἀλλὰ ἔχονταν καὶ τὰ μυθικά, πνευματικὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς, γίνονταν ἀπλᾶ ἄτομα, ἀριθμοί. Ἐτσι ἀπὸ τὴ «θεοκρατία» φθάσαμε στὴν ἀριθμοκρατία τῆς ζωῆς. Ὁ ἐπιστημονισμὸς μάλιστα τοῦ περασμένου αἰῶνα ἐδημιούργησε τὴν πρόληψη, ὅτι ὁ μῦθος καὶ θρησκεία εἶναι ἐκδηλώσεις τῶν πρωτογόνων λαῶν καὶ ὅτι μὲ τὴν «πρόοδο» ἡ μυθοπλαστικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου θὰ σβῆση. Φυσικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ἡ κάθε μιὰ μὲ τὴ σειρά της, κατάστρεψαν τὸ μῦθο. Ἀλλὰ καὶ ἡ

φιλοσοφία χαρακτήρισε τότε τὸ μῦθο ὡς προστάδιο τοῦ πνεύματος, πού με τὸν ἐρχομὸ τοῦ λόγου γίνεται περιττός: «Ὅταν ἠλικιωθῇ ὁ λόγος, δὲν χρειάζεται πιά τὸν μῦθο».

Παράλληλα τὰ κοινωνικά ρεύματα, πού γεννήθηκαν γύρω ἀπὸ τὴν ἀψυχη πραγματικότητα τῆς μηχανῆς καὶ τοῦ ἐργοστασίου, με βάση τὴν ἐπιστημονικὴ ἐκείνη πρόληψη, πού αὐτοχαρακτηρίζονταν ὡς διαφώτιση, ἀπομάρανταν τὴ μυθικότητα μέσα στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν τότε μᾶζα. Σήμερα ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία ἔχουν πιά ἀπαλλαχθῆ ἀπὸ τὴν πρόληψη ἐκείνη, στὴν ἄλλη ζωὴ ὅμως ἐπικρατεῖ ὡς καθολικὴ σχεδὸν δεισιδαιμονία, με τὴ βεβαιότητα ὅτι εἶναι ἐπιστημονικὸ φῶς. Ἡ βαθύτερη μορφολογία τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πνεύματος κατέδειξε, ὅτι ἡ μυθολογικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι τόσο μεγάλη στὸν πρωτόγονο, ὅσο στὸν ἄνθρωπο μεγάλων πολιτισμῶν. Ὁ μῦθος εἶναι σπέρμα μεγάλης ψυχῆς καὶ φυτιὰ μεγάλου πολιτισμοῦ. Ἡ ἀρχὴ κάθε μεγάλου πολιτισμοῦ εἶναι ἓνας μέγας καὶ πολυσήμαντος μῦθος. Καὶ γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη εἶναι πιά ἀξίωμα, ὅτι ὁ μέγας μῦθος καὶ ἡ ὑψηλὴ θεησκεία θὰ σβήσουν μόνον μαζὺ με τὴν ἀνθρωπότητα.

Τὸ ἀξίωμα ὅμως τοῦτο δὲν δημιουργεῖ μῦθο, ἀλλὰ μονάχα τὸν διαπιστώνει ὡς πρώτη καταβολὴ κάθε μεγάλου πολιτισμοῦ. Ἐπίσης ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ὁ μέγας μῦθος, πού κανεὶς δὲν γνωρίζει οὔτε τὴν ὥρα τοῦ ἐρχομοῦ οὔτε τὴ στιγμή πού σβήνει, κι' ἄλλο ὁ πολὺς λόγος περὶ μύθου, ἡ μυθοκοπία, πού δείχνει μόνον πόσο ἀμυθῆ εἶναι ἡ ἐποχὴ μας. Ὁ μῦθος εἶναι ἄμεσο βίωμα, ὄχι γνώση οὔτε φαντασίωμα. Ὁ ἱστορισμὸς καὶ ὁ ρομαντισμὸς τὸν βλέπουν γνωστικὰ ὁ ἓνας καὶ φαντασιοκοπικὰ ὁ ἄλλος. Πῶς ἀρῆνει τὸ κρῖδι τὸ δέριμα του κατὰ τὴν ἀνοιξή, ἔτσι ἀρῆνουν καὶ οἱ ἄνθρωποι μεγάλων πολιτισμῶν τὸ μῦθο τους στοὺς φιλολόγους, τοὺς ἱστορικοὺς καὶ τοὺς ρομαντικούς. Ἡ μεγάλη τέχνη εἶναι ἀπὸ τὸ νεκρὸ αὐτὸ δέριμα ν' ἀναπλάσῃ τὴ ζωὴ πού ἔζησε μέ-

σα του. Τοῦτο πάλι δὲν γίνεται δίχως νᾶχης μέσα σου μυθικὸ σπέρμα. Ἀπεναντίας εἶναι μυθοκοπία νὰ μυθολογῆς δίχως μυθικὴ ἰκμάδα. Ὅμοια φιλοσοφοῦν πολλοὶ δίχως αὐτοδύναμα φιλοσοφικὰ βιώματα, κι' ἄλλοι πάλιν φιλολογοῦν δίχως φιλολογικὴ φλέβα ἀπὸ ἀπλῆ ματαιοδοξία Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἔχομε ἀψυχη χρῆση τῆς τεχνικῆς τοῦ πνεύματος, ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διαλεκτικὴ του.

Χωριστὰ ὅμως ἀπ' αὐτὴν τὴν μυθοκοπία, εἴτε στὴν πολιτικὴ γίνεται εἴτε στὴν πνευματικὴ ζωὴ, εἶναι αἰσθητό, ὅτι στὸν αἰῶνά μας κυκλοφοροῦν μέσα μας καὶ γύρω μας δαιμονικά, δίχως φρυσιογνωμία καὶ χαρακτῆρα, ἀσχημάτιστα πνεύματα, ὅμοια κατὰ βάθος τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο, ἀλλὰ μὲ ἀγεφύρωτὴ ἐχθρότητα ἀνάμεσά τους. Κι' ἐκεῖνα ἀκόμα τὰ ρεύματα, ποὺ ἀρνοῦνται ὁλότελα τὸ μῦθο, ἢ ποὺ, ἐφ' ὅσον τὸν βλέπουν στὰ χέρια ἀντιπάλων δυνάμεων, τὸν θεωροῦνε ἀπάτη, ὅχι μόνον δὲν μποροῦν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπ' αὐτόν, ἀλλὰ τὸν προβάλλουν εἰς τὸ μέλλον ὡς εἶδωλο ποὺ θέλγει τὴ νοσταλγία τῶν ἀνθρώπων καὶ ὑποθάλπει τὴν ἀνομολόγητὴ ὀρησκευτικότητά των. Ἐτσι ἐσοδεύουν τὰ ρεύματα αὐτὰ τὴ ὀρησκευτικότητά των ἀνθρώπων καὶ τὴν μεταχειρίζονται γιὰ τὸν σκοπὸ τους. Τὸ εἶδωλο τῆς εὐτυχίας, ποὺ τὰ θεωρητικὰ συνεργεῖα τῶν «ἰδεολογιῶν» προβάλλουν μέσα στὸ ἀβέβαιον καὶ ἀδιόρατον μέλλον, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ παραιμωφωμένο πρόσωπο τῆς ὀρησκείας, ἔστω κι' ἂν ἡ πολιτεία εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐπιστρατεύει σήμερον τοὺς ἀνθρώπους, κι' ὅχι, ὅπως ἄλλοτε, ἡ ὀρησκεία. Ἡ πολιτεία μάλιστα θέλει νὰ ἐπιταχύνῃ ἐκεῖνο, ποὺ κατὰ τὴ ὀρησκεία ἔπρεπε νὰ ὀρμηθῆ μετὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Κι' ὅπως ἄλλοτε τὸν πιστὸ τοῦ Ἰσλάμ δὲν τὸν ἐχώριζε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸν παράδεισον παρὰ ἡ παρουσία τῶν ἀπίστων ἐπὶ τῆς γῆς, κι' αὐτοὺς ἔπρεπε νὰ τοὺς περάσῃ ἐν στόματι μαχαίρας, τὸ ἴδιον καὶ σήμερον κατὰ τὴν πίστη τῶν «ἰδεολογιῶν» τίποτε δὲν χωρίζει τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὴν εὐτυχία της παρὰ ὅσοι δὲν πιστεύουν σ' αὐτήν. Γιὰ τοῦτο ὅλοι αὐτοί, ἔτσι λέγει ἡ «ἰδεολογία», πρέπει

νά ἐξοντωθοῦν. Τὴν πεποίθησιν τούτη μοχθοῦν τὰ θεωρητικὰ συνειργεῖα νὰ τὴν πλάσσουν σὲ καινούργιο μῦθος.

Ὁ μῦθος ὅμως δὲν σκηνοθετεῖται οὔτε στηρίζεται ποτὲ σὲ θεωρία, ἀλλὰ ἀναδύεται σιγὰ - σιγὰ ἀπὸ τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ φέγγος του χύνεται σ' ὅλη τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς. Ὁ μεγάλος μῦθος, ποὺ γίνεται καταβολὴ καινούργιου πολιτισμοῦ, εἶναι γέννημα βαθύτατης ψυχικῆς χρείας τῶν λαῶν κι' ὄχι ἐπινόημα τῆς τεχνικῆς ἢ τῆς τυποποιημένης «ἰδεολογίας». Τότε μόνον γίνεται ὁ μῦθος βάση καὶ πλήρωμα τῆς τέχνης καὶ τοῦ πνεύματος ἑνὸς λαοῦ. Τὰ πρῶτα μάλιστα μηνύματα τῶν μεγάλων κοσμοπλαστικῶν καὶ κοσμοϊστορικῶν μύθων γίνονται δρατὰ μὲ τὴν τέχνη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπου συγκεντρώνεται τὸ καινούργιο πνεῦμα καὶ καταλύει ὕστερα ἀπὸ ἐπίπονο ἀγῶνα, ποὺ ἔκαμε μὲ τ' ἀπειράριθμα μικρὰ ὁμόχρονα δαιμονικά. Ἀπεναντίας ἡ ἐποχὴ μας, ὅσο πλούσια τεχνικὴ κι' ἂν ἔχη, εἶναι βέβαιο ὅτι ἀρχιτεκτονικὴ φρυσιογνωμία δὲν ἔχει, ἐκτὸς πιά ἂν ἐπιμένῃ κανεῖς τοὺς ὀλιβεροὺς μορφασμοὺς τῆς τεχνικῆς νὰ τοὺς ἀναγνωρίζῃ ὡς ἀρχιτεκτονικὴ. Κι' εἶναι ἡ ἐποχὴ ἀρχιτεκτονικὰ ἄστεγη, γιατί κατάντησε ἄμιυθη, καὶ ἀπὸ ἔνδεια τελνεὶ μὲ ἐγκεφαλικὸ φανατισμὸ νὰ μεταβάλλῃ τὴ θεωρία σὲ μῦθος.

Ὅ,τι εἶπαμε πρὶν γιὰ τοὺς πολιτικοὺς ποὺ μυθοκοποῦν δίχως παρουσίαν μυθικοῦ σπέρματος μέσα τους, τὸ ἴδιο ἔχομε νὰ εἰποῦμε καὶ γιὰ τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς ἐποχῆς, ποὺ δουλεύουν ὅπως τοὺς ὑπαγορεύει ἡ τεχνικὴ, δίχως ἀρχιτεκτονικὴ πλαστικότητα καὶ νοημοσύνη. Τὰ μικρὰ ἐκεῖνα δαιμονικά, ποὺ κατῴρθωσαν νὰ σχηματισθοῦν σὲ δρατὴ μορφὴ μέσα στὴ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ, μᾶς μιλοῦν ἀρνητικὰ περισσότερο γιὰ κεῖνο ποὺ χάσαμε, παρὰ θετικὰ γιὰ κεῖνο ποὺ ἔρχεται, δηλαδὴ φανερώνουν καὶ αὐτὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἔνδεια τῆς ἐποχῆς. Καὶ εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβῃ κανεῖς, ὅτι οἱ ταραγμένοι ἐκεῖνοι καὶ ὀλιβεροὶ μορφασμοὶ τῆς τεχνικῆς, ποὺ σφετερίζονται τὸ ὄνομα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὸ μεγαλύτερο κακὸ τὸ κάνουν σὲ τόπους μὲ μεγάλη ἱστορικὴ

τητα, ἐνῶ σὲ τόπους δίχως ἱστορία ἢ ἀνάγκη τῆς ζωῆς καταπίνει ὅ,τι τῆς προσφέρει. Ἔτσι στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ ἀρχιτεκτονικὴ νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου ἔφθασε σὲ ἀρτιώματα μορφῆς καὶ ὅπου πραγματικὰ ποτὲ δὲν ἔλειψε ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου καὶ σ' αὐτὰ ἀκόμα τὰ ἀπλούστατα κτίσματα τῶν Ἑλλήνων χωρικῶν, οἱ μορφασμοὶ αὐτοὶ τραυματίζουν τὴν εὐαισθησία καὶ ἀνακόπτουν τὴν ἀνετη χρῆση τοῦ χώρου.

Ἐπίσης λαοὶ δίχως ἱστορικότητα εἶναι εὐκόλο ν' ἀποδεχθοῦν οἰοδήποτε σύμβολο ἢ καὶ οἰαδήποτε θεωρία καὶ μετὰ τὴ σκληρότητα τῆς κρατικῆς πειθαρχίας νὰ τὰ μεταβάλλουν σὲ σφραγίδα τῆς ζωῆς των. Τὰ σύμβολα τοῦτα, ὅσο ἐξωτερικὰ καὶ ὑπολογισμένα κι' ἂν εἶναι, ἐπειδὴ μὲ τὴν κρατικὴ ἔξουσία γίνονται κοινόχρηστα, ἀρχίζουν νὰ ἐνώνουν τὸ λαό, ποὺ δὲν ἔχει ἱστορία. Ἔτσι ἐνόθησαν ἄλλοτε οἱ Σλαῦοι τῆς Βαλκανικῆς κάτω ἀπὸ τὰ σύμβολα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ παράλαβαν ἕτοιμα ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τὰ ἀσπύσθησαν ὁμαδικά. Τὸ φαινόμενο τοῦτο παρατηρεῖται πάντοτε, ὅταν ὑπάρχει ἕνας κύκλος πολιτισμοῦ μὲ ἀνώτερη πνευματικὴ καὶ πλάϊ σ' αὐτὸν ὑπάρχουν λαοί, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀθροισθῆ σὲ ἐσωτερικὴ κοινωνικότητα, οὔτε ἰσχυρὴ σὲ καμμιά πνευματικότητα. Τότε μόνον μετακινοῦνται τὰ σύμβολα ἀπὸ λαὸ σὲ λαό.

Ἀπεναντίας λαοὶ μὲ μεγάλη ἱστορικότητα δὲν παραλιβαίνουν ποτὲ ἕτοιμα σύμβολα ἀπὸ ἄλλους, κι' ὅταν ἀκόμα ὑποταχοῦν, ἀλλὰ μεταπλάθουν ὅ,τι κρίνουν γόνιμο νὰ λάβουν. Εἶδαμε πῶς ὁ Ἑλληνισμὸς ἀγωνίσθηκε αἰῶνες νὰ μεταπλάσῃ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα καὶ νὰ τοῦ δώσῃ τὴ θέση, ποὺ ἀπὸ πνευματικὴ ἀγρύπνια εἶχε κρατήσῃ κενὴ καὶ προορίσει «τῷ ἀγνώστῳ Θεῷ». Εἶδαμε πῶς μὲ τὴ μεγάλη του ἀνθρωποπλαστικὴ δύναμη, δίχως χειρονομία καὶ ρητορισμὸ, ἔδωκε κατὰ τὸ Εἰκοσιένα ἔκφραση τοῦ ἔθνισμοῦ του, ποὺ ἦταν ταυτόχρονα καὶ ἀνθρωπισμὸς. Χωρὶς θόρυβο, ἀλλὰ καὶ δίχως ἠθικὴ δυστοκία, ὁ Ἑλληνισμὸς ἀνανεώνει σὲ κάθε κρίσιμη στιγμή τὴν ὄντοτήτά του. Πιστεύουμε ὅτι ὁ μυθοπλασ

ρτικὸς ἀνθρωπισμὸς τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ μας, λιτός, πνευματικὸς μαζὺ καὶ ὑλικός, δηλαδή κλασικός, δίχως ρομαντισμοὺς ποὺ νὰ ταράζουν τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, θὰ ἀποτελέσει τὴν πηγὴ τῆς καινούργιας πνευματικῆς δημιουργίας.

Ὁ μῦθος ἐδῶ στὸν τόπο μας πλάθεται ἀδιάκοπα ἀπὸ μέσα του καὶ πλάθει ταυτόχρονα τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ μας. Κανένα ἱστορικὸ γεγονός, ποὺ γίνεται βίωμα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, δὲν μένει ἐδῶ ἄμυθο καὶ ἀτραγούδιστο. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἢ ἀποκάλυψη οὔτε τὰ θεωρητικὰ συνεργεῖα τῶν «ἰδεολογιῶν» ἐκεῖνα, ποὺ θὰ πλάσουν τὴν ἐσωτερικότητα καὶ θὰ τὴν ὑψώσουν σὲ πνευματικότητα. Ἡ ὀρησκευτικότητα στὴν Ἑλλάδα ἦταν πάντα συγκρατημένη στὰ ὅρια τῆς μορφῆς καὶ ταυτίζονταν μὲ τὸν ἀνθρωπισμό. Τὸ ἱερὸ καὶ ἅγιο στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ἐπήγαξε ἄμεσα ἀπὸ τὸ ἅπτο καὶ ὁμορφο, ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ ὁμορφιά. Ἡ σταυροφορία δὲν εἶναι ἔννοια ἑλληνική, γιατί ἐδῶ ἡ ὀρησκεία ἔγινε πάντοτε ἓνα μὲ τὴν τέχνη, ἐνῶ ἄλλοῦ ἔμεινε χωριστὴ καὶ ᾤδήγησε σὲ φανατικούς ξητραχιλισμούς. Ἐπίσης ὁ λογισμὸς, δηλαδή ἡ θεωρία, ὅποιαδήποτε κι' ἂν ἦταν, ἐφ' ὅσον ἦταν αὐτόχθονη, ἐνώθηκε πάντα μὲ τὴ χάρη τοῦ λόγου, καὶ ποτὲ δὲν ἔγινε νεφέλωμα.

Ἡ ἑλληνικὴ τέχνη ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος εἶναι ἡ μόνη ποὺ ὑπερνίκησε τοὺς ἐθνικοὺς ὅρους, τὶς τοπικὲς καὶ φυλετικὲς προϋποθέσεις, δίχως ν' ἀρνηθῆ τὸν τοπικὸ τῆς ἀνθρωπισμοῦ, γιὰ τοῦτο καὶ μιλάει σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους δίχως πάθος, δίχως κατεύθυνση καὶ δίχως «ἰδεολογία». Πρώτη φορὰ φανερώναται ἐδῶ ὁ ἄνθρωπος ὄχι ὡς μετριοκρατία τῶν πολλῶν, οὔτε ὡς δεσποτισμὸς τοῦ ἐνός, ἀλλὰ ὡς ὑψιστὴ ἔνταση ὅλου τοῦ ἐμφύχου πληρώματος τοῦ τόπου. Ἡ ἑλληνικὴ τέχνη δηλώνει, ὅτι τὸ ἀνώτερο ποὺ εἶχαν νὰ εἰποῦν οἱ Ἕλληνες δὲν τὸ εἶπαν μὲ τὴ λογικὴ, ἂν καὶ ἦσαν οἱ δημιουργοὶ τῆς λογικῆς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἔμειναν μέσα τους ἅπλοϊ, κράτησαν τὴν ἀπλότητα ἐκεῖνη ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ βάθος. Καὶ τὸ νεώτερο ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι φανερώναται, πὼς

ὅ,τι ὑψηλότερο εἶχε νὰ εἰπῇ ὁ νέος ἑλληνισμός, τὸ εἶπε μὲ τὴν τέχνη.

Ἄπ' αὐτὴν τὴ δύναμη τῆς τέχνης κι' ὄχι ἀπὸ τὴ θεωρία πιστεύομε ὅτι θὰ ξαναδώσῃ ἀκμαίους βλαστοὺς ἢ αἰωνόβια ἑλληνικὴ δρῦς, ἢ παράδοση. Ὁ λαὸς ἔχει μεγάλα βιώματα, ποὺ καρτεροῦν τοὺς τεχνῖτες νὰ τὰ μορφώσουν σὲ ἀγάλματα. Μόνον ἔτσι θὰ τὸν συνοδεύσουν ἁρμονικὰ πνεύματα πρὸς τὸ μέλλον. Μόνον ὅπου πέφτει ἡ ἀχτίνα τῆς τέχνης λάμπει αἰώνια ἡ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ μῦθος πάλι, ποὺ τόσον τὸν φιλολογοῦμε ἡμεῖς σήμερα, εἶναι ἡ πηγὴ τῆς τέχνης καὶ ἡ ἐποπτικὴ προβολὴ τῆς ὡς παράδειγμα ἀλήθειας, ποὺ ἀγγίζει τὴν αἰωνιότητα. Πνευματικὴ κοινωνία καὶ πολιτισμὸ θὰ ἰδρῦσωμε ἡμεῖς οἱ νέοι Ἕλληνες, ὅταν κατορθώσωμε τὸ μυθικὸ σύθαμπο, ποὺ στεφανώνει τὴν ψυχικότητα τοῦ λαοῦ μας, νὰ τὸ μετατρέψωμε σὲ φέγγος. Τοῦτο γιὰ τὸν Ἕλληνα δὲν γίνεται ἀλλιῶς παρὰ μὲ τὴ μεγάλη τέχνη καὶ τὴ φιλοσοφία ὡς σύντροφό της. Ὅπως στὴν ἀρχαιότητα οἱ Ὀλύμπιοι θεοί, μορφώματα τῆς ὑψηλῆς τέχνης τοῦ ἔπους, διάλυσαν τὸ μυθικὸ σύθαμπο τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, παραμέρισαν τὴν κατώτερη πολυδαιμονία, καὶ μὲ τὰ δημοτικὰ ἔπη, τὰ ἀττικὰ γλυπτὰ καὶ τὸ δωρικὸ νὰὸ ἔλαβαν ἀπτὴ ὄντοτητα, ἔτσι καὶ σήμερα θὰ λάβωμε συνείδηση γιὰ τὸ εἶναι μας, ἂν ἡ τέχνη μαζὺ μὲ τὴ φιλοσοφία ὑψώσῃ τὰ βιώματα τοῦ λαοῦ μας σὲ πλαστικὰς ὄντοτητες ἀπέναντί του. Βίωμα καὶ ὕψος, πλήρωμα καὶ μορφὴ, πάθος καὶ λόγος εἶναι ἀνάγκη νὰ δουλευθοῦν τὸ ἓνα μὲ τ'ἄλλο γιὰ νὰ ἁρμοσθοῦν σὲ πνευματικὴ ὑπαρξή, ποὺ νὰ σκορπίσῃ γύρωθὲ της, μαζὺ μὲ τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴν ἀλήθεια, τὸ μυθικὸ φέγγος.

Ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ λοιπὸν ἀναγκαιότητα τοῦ τόπου καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ νεοελληνισμοῦ προκίπτει, ὅτι οὔτε ὁ οἰκονομικὸς ἄνθρωπος οὔτε ὁ τεχνικὸς ἄνθρωπος εἶναι δυνατὸν νὰ λάβουν στὴν Ἑλλάδα τὴ σκληρότητα καὶ τὴ στυγνότητα, ποὺ λαβαίνουν ἄλλοῦ. Εἶναι ἀντίθετο μὲ τὸ χαρακτῆρα μας νὰ δεχθοῦμε, ὅτι ὁ οἰκονομικὸς καὶ τεχνικὸς

ἄνθρωπος εἶναι δυνατὸν νὰ καλύψουν ποτὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς μας, ὅτι αὐτὸ τὸ εἶδος ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ γίνῃ βάση γιὰ τὴ σύνθεση τῆς ζωῆς μας. Τὴν οἰκονομία παντοῦ, περισσότερο ὅμως ἐδῶ, τὴν γεννάει τὸ πνεῦμα, γιὰ τοῦτο δὲν γίνεται αὐτὴ νὰ συντάξῃ τὴ ζωὴ ἑνὸς λαοῦ μὲ ἰδέες. Τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς, τοῦτο πρέπει νὰ τὸ καταλάβωμε, δὲν εἶναι μονάχα οἰκονομικὰ καὶ τεχνικὰ. Οὔτε εἶναι δυνατὸν ὁ δαιμονισμὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας νὰ δημιουργήσῃ ποτὲ πνευματικὸ μῦθο, δηλαδή φῶς τῆς ζωῆς.

Ἀντίθετα, ὅπου ἡ οἰκονομία καὶ τεχνικὴ γίνονται αὐτοσκοποὶ τῆς ζωῆς, ἀποσυνθέτουν τὰ μυθικὰ τῆς στοιχεῖα, δηλαδή τὴν ἀνώτερη ἐνότητα καὶ μεταρυσικὴ ρίζα τῆς ζωῆς. Ἡ τεχνικὴ, ποὺ τόσο ξεθώριασε τὴν ψυχικότητα τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἡ κυριώτερη αἰτία ποὺ λυθήκανε τὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς καὶ ἔπεσαν οἱ ἄνθρωποι στὸν πρωτογονισμό τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν ἰδεῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ γυμνὴ ροπὴ πρὸς εὐδαιμονία, ποὺ καταντᾶει ἀγελαία τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, εἶναι δικό της τέκνο.

Κι' ὅμως ἡ ἀνθρωπότητα καμμιά τεχνικὴ κατάρκτηση δὲν μπορεῖ νὰ παρατήσῃ ἢ ν' ἀθετήσῃ. Ὅσο τραγικὸς κι' ἂν εἶναι ὁ δρόμος της, πρέπει νὰ τὸν διανύσῃ, ἀλλιῶς ἡ μελλοντικὴ σύνθεση τοῦ μύθου της δὲν θᾶχῃ πληρότητα. Ὅτι ὁ ἄνθρωπος τέλνει πρὸς τὴν εὐδαιμονία του, εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονός. Ὅμως ὁ καλὸς νοῦς, μοναδικὸς φίλος τοῦ ἀνθρώπου, θὰ τὸν προφυλάξῃ καὶ πάλι ἀπὸ τὸ δόγμα, ὅτι θὰ φθάσῃ ποτὲ σὲ τελειωτικὴ, ἰδανικὴ τάξιν τῆς ζωῆς. Αὐτὸς πάλι ὁ καλὸς νοῦς, καθὼς βάζει σήμερον σὲ κίνηση μιὰ δύναμη πρωταρχικὴ τῆς ζωῆς, δηλαδή τὴν αὐτοπρόσωπη ἐργασία, ἐλευθερωμένη ὅμως ἀπὸ τὴν παράλληλη νάρκη περὶ εὐτυχίας, θὰ τὴν ὑψώσῃ σὲ περιωπὴ τοῦ ἥθους καὶ μ' αὐτὴν θὰ καταξιώδῃ καὶ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία. Τὴν πρωταρχὴ ὅμως ἑνὸς καινούργιου κοσμοπλαστικοῦ μύθου ἢ μιᾶς καινούργιας ὀρησκευτικότητος πρέπει νὰ τὴν ζητήσωμε πολὺ πέρα ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ ἥθος τῆς αὐτοπρόσωπης ἐργασίας, δηλαδή στὴ μεταρυσικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου.